

Məmmədova Aynurə İdris qızı
Bakı İdarəetmə və Texnologiya Kolleci

BƏDİİ VƏ PUBLİSİST ÜSLUBLARIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: bədii üslub, publisist üslub, üslublar, ədəbi dil, üslub xüsusiyyətləri

Key words: the belles-lettres style, the publicist style, the styles, the literary language, the identity of the style

Ключевые слова: художественный стиль, публицистический стиль, стили, литературный язык, особенности стилей

Ədəbi dil əslində üslublar sistemidir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə dilin fəaliyyət dairələri genişlənir. Nəticədə funksional ixtisaslaşma meydana çıxır və bir qrup leksik, morfoloji, sintaktik vahidlər sanki bir sahəyə təhkim olunur, orada fəaliyyət göstərərək konkret üslubi çalar alır. Bir üsluba xas olan bəzi ifadə vasitələri başqa üslubda işlənərək yeni vəzifə daşıya bilər.

Dilçilik ədəbiyyatında funksional üslubların növləri və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin olduğu qeyd olunmuşdur. Bu qeydlərə əsaslanaraq tədqiqatçı A.Quliyeva üslubların əlaqəsinə aid tədqiqat işlərinin iki istiqamətdə aparıldığını göstərmişdir: “1) bir üslubun digər üslub ilə qarşılıqlı əlaqəsi; 2) bir üsluba məxsus müəyyən elementin və ya elementlərin digər üslubda təzahürü” (1, s. 6). Bu cür əlaqələrin aşkarlanması və tədqiqata cəlb olunması dildə gedən prosesləri izləmək mənasında çox vacibdir. Çünki onlar sözlərdə semantik yeniliyin əmələ gəlməsinə, dilin funksional rəngarəngliyini artırılmasına təkan verən proseslərdir.

Funksional üslubların hər birinin özünəməxsusluğu olsa da, onların arasında tam və qəti sərhəd qoymaq mümkün deyildir. Çünki bütövlükdə bu üslublar ədəbi dilin bazasını təşkil edir. Bu üslubları birləşdirən başlıca cəhət dil normalılığından onların bərabərhüquqlu istifadə etməsindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, ədəbi dilin funksional üslublarının hər biri üçün nitq səslərindən vergüllərə qədər hər bir dil vahidinin ümumi ədəbi dil normasına uyğun işlədilməsi, sərbəstliyə yol verilməməsi, dil vahidlərinin ixtiyari şəkildə istifadə olunmaması başlıca və mühüm tələbdir”. Üslublar arasındakı fərqlər dilin səviyyələrində müxtəlif şəkildə əks olunur; başqa sözlə desək, hər bir üslub dil vasitələrinin işlənməsinə görə bir-birindən fərqlənir. Funksional üslubların diferensiasiyası ədəbi dilin inkişaf tarixinin müəyyən dövrlərində baş verən davamlı bir prosesdir və bu üslublara aid ən mühüm əlamətlərin daha qabarıq şəkildə təzahür etməsi ilə bağlıdır.

V.V. Vinqradov üslubların diferensiasiyasının səbəbini dil və cəmiyyətin əlaqəli inkişafı ilə izah edir. O, qeyd edir ki, ümummilli dilin üslubu bütün sahələrini – onun səs quruluşunu, qrammatikasını, lüğət və frazeologiyasını əhatə edir. Üslub bir tərəfdən, tarixi inkişaf əlaqədar uyğun hadisələrin (paralel, sinonim, oxşar ifadə vasitələrinin, ayrı-ayrı vahidlərin) əlaqə və qarşılıqlı təsiri, digər tərəfdən isə, bu dil hadisələrinin nitq prosesində müxtəlif formalarla, yaxud ictimai şəraitdən asılı olaraq nitqin müxtəlif şəkildə təzahüründən ibarətdir.

Hər bir üslubun mühüm əlamətləri olduğu kimi, bədii və publisist üslublarda özünəməxsus fərqləndirici əlamətlərə malikdir. İstər bədii, istərsə də publisist üslubun xarakterik cəhətlərini, onların qarşılıqlı əlaqəsinə öyrənmək üçün, bilavasitə, hər bir üsluba məxsus ekstralinqvistik amillərin linqvistik ifadə vasitələrini meydana çıxarmaq lazım gəlir.

Varlığın çox yaxın idrak üsulları olan bədii və publisist təfəkkürün arasında ciddi funksional fərqlər yoxdur.

Ekstralinqvistik amillər ayrı-ayrı dil səviyyələrinə məxsus vahidlərlə təzahür edir. Üslubların fərqləndirilməsində ekstralinqvistik amillərin rolu olduqca böyükdür. Onlar həmin üslublara məxsus ifadəlilik vasitələrinin formalaşmasına və standartlaşmasına həlledici təsir göstərir. Buna görə də üslublar arasındakı fərqləri məhz ekstralinqvistik və linqvistik amillərin eyni dərəcədə nəzərə alınması nəticəsində müəyyənləşdirmək mümkündür.

Ayrı-ayrı üslublara məxsus mətnlərə ümumi cəhətdən oxşar dil vahidləri çoxluq təşkil etdiyinə görə linqvistik vasitələr ilk baxışda heç bir üslubun fərqli cəhətlərini qabarıq əks etdirə bilmir. Xüsusilə bədii və publisistik üslublar arasında by fərqləri qabarıq şəkildə müəyyən etmək çətin olur bəzən.

Publisist üslubu ümumiyyətlə, “müasir sinkretik ədəbiyyat” adlandırırırlar. Digər tərəfdən, publisist üslubun bir qolu da elə bədii-publisist üslubdur. Bədii publisistika siyasi, ictimai və s. aktual problemləri lirik-emosional vasitələrlə təsvir edən ədəbiyyatdır. F.Mehdiyev yazır ki, “Bədii üslubda (hekayədə) faktik material bədii obrazın yaradılmasına xidmət edirsə, publisist üslubda (məsələn, oçerkdə) əksinə, obrazlılıq faktik materialın, real həyatın daha qabarıq və obrazlı verilməsinə xidmət edir” (2, s.18).

Publisistikada obrazlılıq ilk növbədə başlıqlardan başlayır. Çünk publisist əsərin əsas məna yükünü başlıqlar daşıyır. Başlıqların təbii vasitələrlə ifadə olunması publisist əsərin təsir gücünü daha da artırır. Publisist əsərin geniş yayılmış başlıq forması şeir misrasıdır. Məsələn, “Ötən günlərimi qaytaraydılar”, “Bura Vətəndi” və s. bu kimi nümunələri göstərmək olar.

Digər başlıq forması isə metaforik ifadələrdən ibarət olur. Məsələn, M.Rahim gürcü şairi Nikolaz Barataşvilinin yaradıcılığına həsr etdiyi publisistik məqalələrindən birini “Aydın üfüqlər şəfəqi” adlandırmışdır. Məqalənin məzmunu ilə tanış olduqdan sonra bizə məlum olur ki, məqalənin müəllifi gürcü şairininin şeirlərini aydın üfüqlər şəfəqinə bənzətədiyi üçün məqaləni belə adlandırmışdır.

Bəzən publisist əsər başlığı ritmik-qafiyələnən sözlərlə verilir. Məlumdur ki, ritmik qafiyəli sözlər bədii üsluba, xüsusilə, poeziyaya məxsusdur. Lakin publisist üslubda da bəzən belə sözlərə rast gəlmək olar. Ümumiyyətlə, bütün funksional üslublar içərisində bu cür sözlərə yalnız bədii və publisist üslublarda rast gəlmək olar. Çünki bu üslubda müəllifin qarşısında bir neçə məqsəd durur: məlumat vermək, təsir etmək, əsəri maraqlı, oxunaqlı etmək və s. Bu məqsədlərə çatmaq üçün müəllif müxtəlif yollar axtarıb tapır. Elmi və rəsmi üslublarda isə oxucuların hisslərinə təsir etmək yox, oxuculara məlumat verməkdir. Publisist üslubda ritmik sözlərdən istifadə edilməsinə misal olaraq, dövrü mətbu orqanların birinin səhifələrində yer almış məqalə başlığı maraq doğurur: “Ziyalı yoxsa ziyanlı?”. Burada bütün bədii-estetik və məzmun yükü məhz bu cür fonetik, ritmik element üzərindədir. “Ziyalı” və “ziyanlı” sözləri kontekst daxilində bir biri ilə əlaqədar deyil. Lakin onlar qafiyəli sözlər kimi qulağa xoş səslənilir. Müəllifin burda başqa məqsədi var. O, müasir dövrdə Azərbaycanın bəzi ziyalıların ictimai laqeydliyini tənqid etmək istəyir. Lakin müəllif bunu adi yolla etmir, o, başqa yol axtarıb tapır, bu sözə formaca oxşar və öz fikri ilə məzmunca səsləşən söz tapır. Bu yolla müəllif yaradıcılıq məharətini göstərir.

Publisistika obrazlılıqdan təbii ki, başlıq adı seçməklə tamamlanmır. Məsələn, S.Rəhmanın məqalələrinin birində oxuyuruq: “Musiqi kimi şeirdə ürəklərdə elə qəribə hislər yaranmasına, elə titrəyişlər əmələ gəlməsinə səbəb olur ki, bunu sözlə təsvir etmək mümkün deyil, şerin valehedici xüsusiyyətlərini şərh etmək, ürəkləri, hissləri bu qədər tez fəth etməsinin sirlərini söyləmək yenə də şeir vasitəsilə gözəl olar. Heyif ki, mən şair deyiləm”. Və ya M.Rahimin əsərindən bir parça: “Ölməz şair M.Füzulinin divanı illərdən bəridir ki, yazı masamın üstündən əksik olmur. Dönə-dönə oxuduğum bu divan artıq saralmışdır. Lakin bu sarı vərəqdəki şeirlər həmişə bahardır. Onların tərəvəti hər zaman insanları məst edir”. Publisistik məqalələrdən götürülmüş bu parçalar öz obrazlılığı, bədiiliyi ilə bədii əsəri xatırladır. Çünki hər iki publisistik yazı nümunəsi lirizm, obrazlılıq, deyim tərzinə görə heç də bədii əsərdən seçilmir.

Publisist üslubun bədiiliyə daha çox meyl edən janrı təbii ki, bədii publisistikadır. Dövrümüzdə bu janra olan maraq qalmaqdadır. Müəlliflər daha çox publisitik oçerkə müraciət edirlər. Lakin, bu gün felyeton janrı öz tənəzzül dövrünü yasayır.

Publisistik məqalədə yeri gəldikcə obrazlı ifadələrin işlənməsinə baxmayaraq, bədiilik, obrazlılıq ikinci plana keçir. Oçerk janrında isə bu bədiilik daha aydın şəkildə təzahür edir. Elə oçerklə məqaləni fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri də oçerk bədiiliyə daha çox meyl etməsidir. “Obrazlılıq – məqalənin tərkib ünsürlərindən biridir. Əgər müəllif obrazlı təfəkkürdən uzaqlaşarsa, onun məqaləsinin ədəbi-bədii təsiri azalar” (3, s.94). Publisistik məqaləyə verilən belə tələb onun bədiiliyini şərtləndirir. Publisistikanın felyeton janrında da bədii üsluba müxtəlif cəhətlərdən oxşarlıq özünü göstərir. Hətta bəzən felyetonu bədii janr hesab edənələr, onu bədii üsluba aid edənələr də var. Əslində isə felyeton publisistikanın janrıdır. Lakin bununla belə, təbiidir ki, felyetonu bədii üsluba yaxınlaşdıran, onu hətta bədii üsluba məxsus janr hesab etməyə əsas verən müəyyən cəhətlər var. Yəni, felyetonda bədii üslubun aşağıda təqdim olunan xüsusiyyətləri özünü göstərir.

Felyetonların epiloqu bədii əsəri xatırladır. Çünki burada müəllif real hadisələrə keçməzdən əvvəl əsəri daha da oxunaqlı etmək üçün nağılvari, yaxud hekayəyə oxşar bir giriş verir. Məsələn: “Bir gün aşıq libası geymiş ovçu Pirim qoltuğunda saz, Laçındakı musiqi məktəbinə gəldi” və ya “Məni niyə döyürsən, ay dədə? Əvvəl qulaq as, gör internatdan niyə qaçmışam, sonra nə qədər istəyirsən, kötəklə”.

Felyeton müəllifi felyetonda bədii obrazlardan istifadə edir. “Kirpi” jurnalında “Lağlağı” imzası ilə yazan müəllif “Xortdanın cəhənnəm məktubları” adlı felyetonun qəhrəmanını mifik obraz olan Xortdanın adı ilə adlandırmışdır. Ə.Hüseynzadə isə “Kirpi” jurnalında çap olunmuş felyetonunun adını “Şeyx Sənan” qoymuşdur və felyetonun baş qəhrəmanına da bu adı vermişdir. Xalq yazıçısı S.Rəhimov rəbitə və poçt işçilərini tənqid etdiyi felyetonunda C.Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu” qəhrəmanı olan Novruzəli surətini yeri gəldikcə xatırladır.

Müxtəlif ədəbi-bədii surətlərdən istifadə edən publisistlərin əksəriyyəti həmin surətləri ön plana çəkərək, əsərlərinin başlığında da həmin adlardan istifadə etmişlər: “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, “Şeyx Sənan” və s. Publisistikanın analitik janrında da bədiilik nümunələri özünü göstərir. Lakin nəzərdən

qaçırmaq olmaz ki, “informativ və analitik janrlarla müqayisədə oçerk, felyeton, pamflet, memuar və zarisovkada “bədiilik” ifadəliliyin əsas ağırlığını daşıyır” (4, s. 21).

Publisist əsərlərin əvvəlində və sonunda bədii üsluba məxsus təsvirlər, ya daxili psixoloji vəziyyəti əks etdirən proloqlar, epiloqlar olur: publisist oçerklərdə, məqalələrdə, xatirələrdə bəzən haqqında yazılan şairin epiloq kimi istifadə edilir. Məsələn, M.Rahim S.Rüstəmə həsr etdiyi oçerki, onun (S.Rüstəmin) şeirində götürülmüş misra ilə başlamışdır: “Oxuyun, bir qızıl kitabəm mən”. Tarixə ekskurs etsək görərik ki, belə bir xüsusiyyətə “Molla Nəsrəddin” jurnalının da səhifələrində rast gəlmək olurdu. Məsələn, C.Məmmədquluzadə “İran konsulları” adlı felyetonunu Şakinin bir beyti ilə başlayır (5, s.130).

Publisist üslubda istifadə olunan bədii üslub xüsusiyyətlərindən biri də alleqoriyadan və simvollarından istifadə olunmasıdır. Publisist ədəbiyyatda son dövrlərdəki müharibə ilə əlaqədar erməniləri “qanlı pəncəli vəhşi”, “qana susamış yırtıcı”, “quzğun” və s. adlandırırlar. Yeri düşmüşkən qeyd edək ki, “quzğun” sözü Azərbaycan publisistikasında simvolik bir termin kimi xüsusi tarixə malikdir. M.Məmmədov bu söz haqqında yazır: “Azərbaycan publisistikasında “quzğun” sözdündən “Vətən torpağını didən, parçalayan, xalqın var-dövlətini söküb-dağıdan, bədxah, riyakar, qaniçən, murdar, qəddar adamların obrazı – prototipi kimi çox istifadə olunmuşdur” (6, s.396). Digər nümunələrə də diqqət yetirək: “20 Yanvar” rus ordusunun Azərbaycana təcavüzünün simvolu kimi işlənir. Məlumdur ki, Azərbaycanda bu təcavüz 1990-cı il yanvarın 20-də olub. Litvada isə bir il sonra, lakin yanvarın 13-də olub. Məqalə müəllifi Litvadakı bu zorakılıqdan bəhs edən məqaləsinin adının “13 yanvar, Rıqa” yox, məhz “20 yanvar, Rıqa” qoyub. Hər bir azərbaycanlı oxucu bu başlığa baxanda, məqalə məzmununun Rıqada 13 yanvardakı hadisələrlə bağlı olduğunu dərhal başa düşür. Çünki yuxarıda dediyimiz kimi, “20 yanvar” Bakıya rus ordusunun təcavüzünün simvoludur. Müəllif isə məqaləni belə adlandırmaqla, başlığı emosional cəhətdən güclü, obrazlı etmişdir. Burada alleqoriyadan istifadə edilməsi – haqqında danışılan tərəfə güclü nifrətin, coşqun mənfi hisslərin bildirilməsi üçündür.

Publisist üslubun bədii üsluba təsirindən danışarkən ilk növbədə, bədii ədəbiyyatın bir janr olan şeir-oçerkin adını çəkmək lazımdır. Son vaxtlar, xüsusən, Qarabağ və onun ətrafında baş verən döyüşlərlə əlaqədar yaranan şeir və poemalar ayrı-ayrı qəhrəmanlar haqqında lirik oçerklərə bənzəyir (məsələn, şair Xəlil Rzanın Qarabağ ətrafındakı döyüşlərdə həlak olmuş oğlu Təbrizə həsr etdiyi şeir kimi). Şeir-oçerk haqqında M.Mahmudov belə yazır: “şeir-oçerk real, konkret insan fəaliyyəti bədii ədəbiyyata məxsus obrazlılıqla birləşir, qaynayıb-qarıyır” (7, s.9). Durğunluq dövründə şeir-oçerk ədəbiyyatımızda özünə geniş yer tapmışdı. Ayrı-ayrı tarla qəhrəmanlarının şəninə qoşulan mədhiyyələr buna sübutdur. Bəzən onlar həddindən artıq çağırışçı, quru xarakter daşıyırdı. Tarixi-ictimai formasıyaların dəyişməsi ədəbiyyatın bu janrına da öz təsirini göstərdi. Lakin bu janr – şeir-oçerk yenidən müasir dövrümüzdə nəşət etməli və həqiqi qəhrəmanları vəsf etməlidir. Bədii üslubda yeri gəldikcə, qəhrəmanların sənəti, danışiq tərzı və s. ilə əlaqədar olaraq publisist ünsürlərdən, hətta publisist janr formasından istifadə olunur. Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” romanı başdan-başa yazıçı gündəliyindən götürülmüş parçalarla doludur. Əsərdə publisist janr olan gündəlik haqqında müxtəlif fikirlərlə yanaşı, gündəliyin ümumi məzmunu da verilmişdir. Lakin bir daha qeyd etmək istəyirik ki, publisist üslubun xüsusiyyətləri bədii üslubda, bədii üslubun xüsusiyyətlərinin publisist üslubda yayıldığı qədər geniş yayılmışdır.

Ədəbiyyat:

1. A.Quliyeva. Üslublar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr. Bakı, Elm, 2002
2. Ф.Мехтиеv. Проблемы мастерства в художественной публицистике. АДД, Баку, 1973, s.18
3. Журналистика məsələləri. Bakı, Maarif, 1972.
4. Əbdürəhimova C. Qəzet satirasının əsasları. Bakı, ADU-nun nəşriyyatı, 1991
5. “Molla Nəsrəddin”. 12 cildə (1906-1907). Bakı, Elm, 1988,
6. M.Məmmədov. Nərimanovun publisist üslubu. Bakı, Yazıçı, 1985
7. Махмудов М. Вопросы литературы в азербайджанской прессе, АКД, Баку, 1974

The interaction between the belles-lettres style and publicist style

Summary

The language is a system of styles. Every style is characterized by its peculiar features. But no style can exist in isolated form in the language. There is an interaction between all styles. This type of interaction also exists between the belles-lettres style and the publicist style. First of all, this interaction comes from the use of lexis which serves to create artistry and figurativeness. The characteristic features of the publicist style is not widely spread in the belles-lettres style as the characteristic features of the belles-lettres style in the publicist style.

Взаимосвязь художественного и публицистического стилей

Резюме

Язык—это система, состоящая из стилей. Каждый стиль обладает характерными особенностями. Но ни один из стилей не может существовать в языке в изолированной форме. Между всеми литературными стилями существует взаимная связь. Взаимная связь существует и между художественным и публицистическим стилем. Эта связь в первую очередь проявляется в использовании образной и художественной лексики. Но особенности художественного стиля в публицистике используются намного больше, чем особенности публицистического стиля в художественном стиле.

Рәуҗи: dos.Ş.Ağakışiyeva